

12. Гончарова Е. А. Лингвистические особенности «авторской» и «персональной» несобственно-прямой речи / Е. А. Гончарова // Стилистика художественной речи. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. пед. ин-т им. А.И.Герцена, 1977. – С. 67—74.

13. Артюшков И. В. О соотносительности несобственно-прямой речи и внутренней речи в художественном тексте / И. В. Артюшков // Функционирование языковых и грамматических категорий в разных типах и стилях речи. – Уфа, 1997. – С. 65—77.

14. Chaplet A. Schneesterben / A. Chaplet. – München: Kunstmann, 2003. – 31.

15. Duve K. Die entführte Prinzessin / K. Duve. – Frankfurt-am-Main: Eichborn, 2005. – 397 S.

16. Goosen F. So viel Zeit / F. Goosen. – Frankfurt-am-Main: Eichhorn, 2007. – 348 S.

17. Kehlmann D. Die Vermessung der Welt / D. Kehlmann. – Reinberg : Rowohlt, 2005. – 303 S.

18. Knoblich H. Winteräpfel. Aus dem Leben der Feldbergmutter Fanny Mayer [2003] / H. Knoblich. – Tübingen: Silberburg-Verlag, 2010. – 205 S.

УДК 81'1 : 811.161.2

Орленко О.В.
(Львів, Україна)

МЕТАФОРИЧНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЛОКАТИВНОГО ПРИЙМЕННИКА В

*Стаття присвячена дослідженню вживання в українській мові первинного прийменника **в** (та його варіантів) із метою виявлення його концептуального змісту. Описані основні метафоричні зв'язки між репрезентативними відношеннями прийменника **в**.*

Ключові слова: прийменник, просторові відношення, метафоричний зв'язок, концептуальний зміст.

*Статья посвящена исследованию употребления в украинском языке первичного предлога **в** (и его вариантов) с целью выявления его концептуального содержания. Описаны основные метафорические связи между репрезентативными отношениями предлога **в**.*

Ключевые слова: предлог, пространственные отношения, метафорическая связь, концептуальное содержание.

*The article investigates the use of Ukrainian preposition **v** (and its variants) with the aim of revealing its conceptual content. The basic metaphorical connections between representative relations of the preposition **v** have been described.*

Key words: preposition, spatial scene, metaphorical connections, conceptual content.

Проблема визначення статусу прийменника в українському мовознавстві актуальна вже понад півстоліття, але однозначності серед науковців немає. На прийменники

© Орленко О.В., 2012

як лексико-граматичний клас існує кілька поглядів, основні з яких описані у [1: 330; 2: 5–7]. Найбільш дискусійним питанням є наявність/відсутність і характер лексичного значення у прийменника. Як зазначають укладачі пробного зошита “Українські прийменники: Синхронія і діячність”, “прийменником властиве категорійно-дейктичне (морфологічний аспект) і контекстно-лексичне (індивідуальне вторинне) значення” [3: 6]. Але дослідники сходяться у тому, що прийменник – одна з основних мовних одиниць, яка репрезентує просторові відношення. Українські прийменники досліджувались у структурному і функціональному аспектах, вивчалися принципи лексикографування [5: 41; 2]. Зараз ведеться робота над міжнародним науковим проектом “Слов’янські прийменники у синхронії і діячності: морфологія і синтаксис” [4], у межах якого була розроблена база даних українських прийменників на основі корпусу текстів [див. 5: 43]. Дж. Лакофф, Р. Ленекер, В. Еванс і А. Тайлер та ін. показали, що центральними значеннями прийменників є локативні, але метафоричний розвиток значень часто буває неочікуваним, а зв’язки між значеннями доволі складними [6; 7; 8]. Мета статті полягає в описанні репрезентативних категорій значень первинного прийменника *в* (та його варіантів) української мови. Можна припустити, що прийменники як абстрактний клас слів накопичували переносні значення протягом століть. Актуальність статті визначається недостатньою вивченістю відображення когнітивних структур у категоріях значень прийменника в українському мовознавстві.

За Б. Величковським, сприйняття простору характеризується множинністю (надмірністю) своїх операцій і спеціально налаштоване на функціонування в нормальних умовах життєдіяльності [див. 9: 165]. Просторові відношення є співположенням у просторі будь-якого предмета, дії (події), ознаки і певного просторового орієнтира – локуму [10: 6]. Оскільки людина не мислить поза простором і людина не мислить світ без простору (тобто концепт ПРОСТІР є не просто універсальним, а одним із базових, що підтверджується А. Вежбицькою [11: 141]), характеристики просторового сприйняття переносяться і на сприйняття та вербалізацію тих концептів, які експлікують абстрактні, не представлені фізично поняття, що Дж. Лакофф і М. Джонсон називають онтологічною метафорою [12: 35]. Такий ментальний механізм є причиною значної полісемії прийменників.

Загальний реєстр прийменників української мови досить великий, якщо брати до уваги не тільки непохідні, а й похідні прийменники, і нараховує 256 одиниць [2: 15]. Одним з найчастотніших у вжитку є прийменник *в* (*у, уві*). Семантика цього прийменника в українській мові сильно розмита, як і в усіх непохідних прийменників. Однак центральним значенням конструкцій з *в* є локативне, прийменник уживається на означення предмета, місця, простору, всередині якого знаходиться інший предмет або всередину якого спрямована дія [13: 71]: *У коробці сиділо троє кошенят*.

А. Вежбицька вказує на те, що концепт ВСЕРЕДИНИ (у межах концепту ПРОСТІР), який семантизується за допомогою відповідних прийменників, може виступати в ролі лексичної універсалії [11: 156]. Український прийменник *в* (*у, уві*) так само, як і російський прийменник *в* (*во*), сягає давньоруського *въ, въ(н)-* і праслов’янського **ъьп* (13: 262). З.Д. Попова відзначає, що, оскільки прийменник *в* походить від лексеми **ъьп*, яка мала значення *всередину*, утворилася прийменниково-відмінкова форма *в* + *місцевий відмінок*, що позначає локатив, усередині якого щось знаходиться або відбувається [15: 407]. В. Еванс і А. Тайлер подають схематичне зображення прото-сцени (proto-scene)

прийменника *in* англійської мови: просторові відношення, в яких траєктор вміщений в орієнтир [8: 179].

Отже, прийменник *в* (*y*) реалізує центральний тип відношень: орієнтир має очевидні фізичні межі (стінки), між якими знаходиться траєктор, існує і зовнішній простір, який знаходиться поза орієнтиром і до його вмісту не входить.

Місце

У Тараса у шафах безліч старого одягу.

Вони говорили у його кабінеті.

У кімнаті стіл зсунений так, що, сидячи при нім, С. одночасно сидів боком до клавіатури старезного фортепіано.

Ресторан був уже зачинений, і в залі сиділи лише свої.

Джип відкритий, у ньому холодно.

Наведемо приклади, що ілюструють роботу ментального механізму, який базується на вживанні метафори КОНТЕЙНЕР [12: 54–55], коли орієнтація “ззовні – всередині” переноситься на природне середовище і простори, які не мають видимих меж:

С. знову чекає у вказаному місці.

Вони приїхали до вілли у горах.

Він оповідає про різні способи легкого існування у Львові.

Оскільки люди нездатні у певний момент часу охопити (побачити) світ в цілому, а бачать тільки його частини, ми помішаємо видиме в рамки, окреслюємо межі предметів і явищ навколишнього світу, зосереджуючи увагу на певному (конкретному) просторі: “Ми концептуалізуємо поле зору як вмістище, а те, що бачимо – як вміст усередині нього” [12: 55]. Таким чином, в окреслений простір може бути поміщений інший предмет. У нашому сприйнятті простір стає ВМІСТИЩЕМ і тоді, коли його межі визначаються іншими чинниками:

Знімки Себастьяна Бачинського знайшов у чеському фотозурналі.

У конверті квиток на поїзд до Праги і короткий лист від консьльєри, в якому сказано, що К. мусить терміново виїздити зі Львова.

Потім С. зробить кілька знімків так, щоб найсуттєвішим у кадрі була різна К.

У світлі спалаху він бачить, що всі вони на висоті Цитаделі.

Якщо конверт є очевидним вмістищем, у який вкладають лист, квиток або щось подібне, то кадр є контейнером метафоричним. Кадр є аналогом поля зору, тільки його вимір обмежений об’єктивом, розмір може вар’юватися, залежно від бажання фотографа; і лише на фотографії можемо бачити, як те, що було у кадрі, потрапило у визначені межі. Але фотографія є двовимірною, це – поверхня, НА яку нанесене зображення, яке потрапило У КАДР. Отже, кадр, як і поле зору, є ВМІСТИЩЕМ, а продукт певних операцій – фотографія – лише відбитком вмісту кадру. *Спалах*, подібно до поля зору, вихоплює обмежений фізичний простір, створює межі орієнтира. *Лист* – текст, написаний на папері, концепт ТЕКСТ метафорично структурований у термінах ВМІСТИЩА (структурна метафора, відповідно до [12: 31–35]).

Себастьян тримає в руках фотографію за фотографією.

Т. і М. вбрані у солдатські шинелі, а в руках — дерев’яні макети довгих рушниць.

Руками людина тримає, бере, кладе і виконує інші операції так, що руки виступають орієнтиром, а предмети (фотографія, макети довгих рушниць) – траєктором. Доло-

ню можна скласти таким чином, що всередину можна буде чогось налити, насипати або покласти. І незважаючи на те, що рука не завжди може вмістити повністю предмет, все одно діє метафора РУКА – ЦЕ ВМІСТИЩЕ. Так само, якщо інший траєктор частково вміщений всередину іншого орієнтира:

Хлопець у вусі мав грубий кульчик.

У реченні

Катерина тримала в пальцях якийсь листок.

локативні відношення теж структуруються метафорою РУКА – ЦЕ ВМІСТИЩЕ, крім того накладається синекдоха: пальці є частиною руки.

Одяг та взуття є очевидною оболонкою, тіло людини вміщується всередину одягу:

Вони попереодягаються у чудернацькі костюми.

Пересичений сонцем ранок застане К. на старій величезній канані вбраною у два плащі і сплячою.

Зібрана разом велика кількість однорідних траєкторів теж може концептуалізуватись як контейнер:

За війни мій дід був у пробивній чоті.

Р. Ленекер зазначав, що форма об'єкта також зазвичай є частиною нашої ментальної репрезентації цього об'єкта [16: 208–209]. Ґрунтуючись на цьому В. Еванс і А. Тайлер описали один із типів відношень, які репрезентує англійський прийменник *in*: якщо форма обмеженого орієнтира безпосередньо пов'язана з його межами, то *in* може позначати відношення, в яких форма орієнтира становить і сутність об'єкта, і його межі [8: 196]. Подібний механізм актуальний і для носіїв української мови:

Треба поставити стільці в коло.

Станьте в одну лінію.

Мохнатий – великий, бородатий, волосся зібране у хвіст.

Ціль, напрямок (куди)

Траєктор переміщується в межі орієнтира:

Ф. допоможе С. піднятися у повітря, він буде тягнути трос.

Повітря – всеохопна субстанція, яка має видимі для людського ока межі, що визначаються поверхнею землі та води; повітря орієнтоване вгору – все, що вище землі і води, знаходиться у повітрі.

В українській мові *в* позначає також відношення, які репрезентують проникнення всередину чогось (ціль):

К. поспішає в готель, де має призначену зустріч.

Вже вночі всі їдуть туди, де М. працює, – в парк, до атракціонів.

Вже при відході він вкладає наговорену касету в магнітофон.

Він казав, що через кілька хвилин їде в гори на спеціальну вилу.

Він шукає її у друзів, телефонує у різні місця. (Віртуальне проникнення у місце за допомогою телефону.)

За допомогою прийменника *в* може семантизуватися проходження крізь щось, за чим безпосередньо розміщується ціль (тобто орієнтир є одночасно межею і частиною більшого об'єкта чи обмеженого орієнтира) – ще один випадок синекдох:

Він показує, як проходили лінії фронту серед міських вулиць, як стріляли з вікон у вікна навпроти.

Пробійна чота вибігала через вулицю **в браму** того будинку, перебігала через подвір'я і вбігала **у пролом** до колій.

Нарешті М. з Т. забіжать у якусь **щілину**, чуючи колію поруч.

Весь час Кріста уважно вдивляється **в Себастьяна, в руки, зміну виразу очей**, вона **вдивляється в артикуляцію**.

В останньому випадку траєктор орієнтований на фізичне тіло, за яким знаходиться сутність, тобто ФОРМА – МЕЖА ОРІЄНТИРА, ЗМІСТ (СУТЬ) – ОБМЕЖЕНИЙ ФОРМОЮ, ЗМІСТ (СУТЬ) – ОРІЄНТИР.

Метафоричне переосмислення прийменника *в* для мовної концептуалізації часових відрізків (*у минулому, в майбутньому, у той час*), емоційних станів (*у відчай*), соціальних станів (*в жалобі, в тиші, у безпеці*) також обумовлено актуалізацією елемента значення 'всередині'.

Час

Напередодні зими, **в листопаді**, коли темніє, а ліхтарі ще не світять, у львівському барі "Нектар" сидять люди-після-роботи.

Поезд з Праги відходить **в полудень**.

М. цілий час виголошує свої містичні страхи **в часі** ранішнього експерименту.

Події, дії, заняття, стани

Консильйорі сам запропонував К. бути її провідником і опікуном **у дослідженні** львівських структур.

К. ще кілька разів вертатиметься до запитань про роботу, але С. заглиблений **у своє**.

К. стоїть поруч, слухає – він **у своїй стихії**, він може будь-що.

Він відчиняє каруселі, чортові колеса, гоїданки, електромобілі, засвічує усі світла, запускає усе **в рух**.

С. знає, що ранкова таємниця може викритися **лиш у такий спосіб** – змішувати знімки ще і ще.

Цілий день С. бігає по магазинчиках та базарах **у пошуках** харчів для запланованої вечері.

У деяких випадках позначення стану зумовлене метонімічними зв'язками:

К. була **в дорозі** до Львова вже майже добу.

Пересувається траєктор ПО дорозі, місце дає назву стану.

Важливою особливістю сприйняття простору є, зокрема, бінокулярне сприйняття глибини, зумовлене фізіологічними факторами (докладніше див. 9: 165–167). Саме ця властивість сприйняття обумовлює, мабуть, те, що в багатьох прийменникових конструкціях із *в* (*у, уві*) не просто зберігається значення якогось обмеженого простору, а й розвивається значення глибини, на що вказує здатність прийменника поєднуватися з лексемами, які позначають глибину. Видається, що саме концепт глибини є основним у метафоричному розвитку значень цих конструкцій. Розглянемо деякі приклади, починаючи зі словосполук, які виражають локативні відношення: *у морі (глибоке море); у криниці (глибока/бездонна криниця); у (глибокій) долині; у (глибокій) норі; у тарілці (мілка/глибока тарілка)*. У цих прикладах наявний простір, для якого глибина є природною ознакою, в інших прикладах глибина метафорична: *у глибині очей (у глибоких/бездонних очах; її очі – безодня); у космосі (бездонний космос)*. Темпоральні значення також можуть бути

“глибокими”: *в ту ніч (глибока ніч), у глибокій давнині, у глибині століть*. Так, і деякі події, дії чи заняття сприймаються не тільки як такі, що мають горизонтальні межі, але і вертикальні (глибину): *заглибитись у роботу, заглибитись у справу, погрузнути з головою у проблемах, поринути у спогади*. Продуктивні метафори глибини простежуються у концептах станів, оскільки стан сприймається як контейнер або рідка речовина (для якої теж потрібен контейнер): *уві сні (глибокий сон); у глибокому відчай; в очах, повних відчаю* (тут, згідно з ідеєю, висловленою в роботі Лакоффа і Джонсона [12], *відчай* є РЕЧОВИНОЮ у ВМІСТИЩІ – *в очах*, а в попередньому прикладі *відчай* – вмістище, в якому знаходиться людина); *у горі (глибоке горе)*. “Вмістища”, які людина не може побачити або відчувати фізично, все одно в мові набувають конкретних форм, які можна заповнити: *у серці, в душі (серце, сповнене радості; на дні серця/душі); у голосі помітний/відчувається холод*.

Б. Величковський на основі стереографічних досліджень зробив висновок, що сприйняття глибини потребує менш виражених перепадів яскравості (меншого контрасту), ніж сприйняття форми [9: 167]. Тому, сприйняття глибини вимагає менших енергетичних затрат. Цим можемо пояснити те, що концепт ГЛИБИНА так широко інтегрується в інші непросторові концепти, а зовнішні форми об'єктів, які оточують людину, рідше використовуються для метафоричного переосмислення. Можна припустити, що саме цей фізіологічний чинник пояснює те, що прийменник *в* є найчастотнішим у мовній експлікації локуму.

Отже, концепт ГЛИБИНА є одним із базових у метафоричному розвитку значень прийменника *в* (*у, уві*). Відношення ТРАСКТОР знаходиться ВСЕРЕДИНІ ОРІЄНТИРА характеризують словосполучки з *в* (або іншими варіантами) на позначення статичної локалізації, руху в просторі, часової організації та абстрактних понять.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
2. Мейзерська І.В. Прийменник в українській тлумачній лексикографії II половини ХХ століття / І.В. Мейзерська. – Автореферат ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К.: НАН України, Інститут української мови, 2010. – 19 с.
3. Українські прийменники: Синхронія і діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 162 с.
4. Всеволодова М. “Предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис”. Первые результаты межнационального проекта / М. Всеволодова // Функционально-коммуникативні аспекти граматики і тексту / Зб. наук. праць, присвячений ювілею А.П. Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 173–180.
5. Загнітко А. Українські прийменники: інвентар і структура / А. Загнітко, І. Данилюк, Г. Ситар // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 12 / Укл.: А. Загнітко та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 41–47.
6. Lakoff G. Over / G. Lakoff // Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: Chicago University Press, 1990. – P. 416–461.

7. Langacker R. Grammar and Conceptualization / R. W. Langacker. – Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2000. – 427 p.
8. Tyler A. The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning, and Cognition / A. Tyler, V. Evans. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 268 p.
9. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2 т. – Т. 1. / Б.М. Величковский. – М.: Смысл: Академия, 2006. – 448 с.
10. Всеволодова М.В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М.В. Всеволодова, Е.Ю. Владимирский. – М.: Русский язык, 1982. – 264 с.
11. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
12. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.
14. Фасмер М.. Этимологический словарь русского языка: Перев. с нем. и дополнения О.Н. Трубачёва / Под ред. и с предисл. проф. Б.А. Ларина. – Т. 1. – М.: Прогресс, 1964. – 573 с.
15. Попова З.Д. Предложно-падежная форма как средство выражения языковых смыслов / З.Д. Попова // Ученые записки Таврического национального ун-та. – Т. 24 (63). № 2. Часть 3. Филология. Социальные науки. – Симферополь, 2011. – С. 406–411.
16. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar: Volume I. Theoretical Prerequisites / R. W. Langacker. – Stanford, CA.: Stanford University Press, 1987. – 540 p.